

De wildernis overwonnen, geïdealiseerd en herontdekt

Deel 2: 18de en 19de eeuw - de mens in zijn herderlijke pastorale

Trudi Woerdeman

Aan het eind van de 18de eeuw treden grote veranderingen op in de beleving van de natuur. De natuur ondersteunt de diepe roerselen van de mensenziel. De rol van de mens was die van een herder in een landelijke idylle, ronddolend in het landschap, dat zijn stemming bepaalt. Hier liggen de wortels van onze eigen natuurbeleving in de 20ste eeuw. De rol van de mens in de hem omringende natuur blijft antropocentrisch geaard. Zijn verstandsbewustzijn, gericht op een lineaire beleving van tijd en ruimte, en gericht op verleden, toekomst en het liefst op vooruitgang, distantieert zich van de hem omringende natuur. Hij kadert de natuur in tot zijn landschap en eigent zich dat landschap visueel toe.

Een driedimensionaal gecomponeerd Arcadië

De tuinkunst vindt aan het eind van de achttiende eeuw haar inspiratie in de landschapsschilderkunst van de 17de eeuw, die al zo lang had gebouwd aan een nieuw, ideaal natuurbeeld. Het kon niet uitblijven, dat de stap werd gezet naar een driedimensionaal gecomponeerd Arcadië. Naar een landschapspark in de sfeer van een Vergiliaans landschap, dat gecomponeerd werd met alle Vergiliaanse ingrediënten. Die stap werd voor het eerst in Engeland gezet, en enkele decennia later in Frankrijk, Duitsland en Nederland. Parken worden voortaan aangelegd als een landschappelijk geheel, in een landschappelijke stijl. Als een reeks van driedimensionale schilderijen, die zorgvuldig zijn opgebouwd uit alle elementen van de schilderkunst. Zoals vloeiende waterpartijen, spiegelingen, grillige beekjes, watervallen, open graslanden, weelderige bomen als landschapscoulissen met licht- en schaduweffecten, diagonale doorzichten naar blikvangers in de verte. Het geheel wordt gestoffeerd met rustieke gebouwen en vlezig vee. Men kon kiezen voor een klassiek Arcadië, voor een landschapspark met klassieke tempels en ruïnes, zoals veel in Frankrijk en Engeland werd aangelegd, of voor een streekeigen landschapspark met streek-eigen, eenvoudige hutten en boerderijen. Dit laatste had vooral in de Nederlandse vroege landschapsparken de voorkeur. Voorbeelden zijn de parken van Elswout en Beekhuizen,

waar de parken werden aangekleed met de eigen boerderijen, rustieke bruggen en kluizenaarshutten, water, beekjes, grasland, bomen en vee – geheel in de lijn van de streekeigen landschapsschilderkunst in Nederland. Zo wordt in de nieuwe opvattingen over tuinkunst de aanwezigheid van wilde natuur alleen nog maar gesuggereerd. Het is een geïdealiseerde wildernis. Natuur wordt *"aangekleed en versierd door de drie nieuwe Gratieën: dichtkunst, schilderkunst en landschapskunst"*, stelde in 1770 een Engels tuintheoreticus vast. De landschapsschilderkunst moge dan belangrijk zijn voor het aanzien van parken in nieuwe landschapsstijl, de sfeer en de stemming van het landschap, hetzij geschilderd, hetzij aangelegd, gaven een veel diepere betekenis aan het landschap. En dit bedoelde de Engelse tuintheoreticus met de dichtkunst. De ogenschijnlijk wilde natuur in het park riep een diep verlangen op in de ziel van de mens om geheel op te gaan in haar grootsheid en verhevenheid, en zo zijn ziel boven het dagelijks bestaan uit te tillen. Hier vindt hij een toevluchtsoord bij uitstek voor zijn diepste zielenroerselen. In de vrije natuur kan hij zich in eenzaamheid terugtrekken om zijn leven te overzien, en zich spiritueel te vernieuwen. De Franse filosoof J.J. Rousseau veronderstelde de innerlijke noodzaak van vrije natuur voor de mens teneinde op te kunnen gaan in zijn diepste en meest natuurlijke gevoelens. Rousseau kreeg een kluizenaarshut tot

zijn beschikking in een uithoek van het landschapspark te Ermenonville, waar hij in eenzaamheid kon filosoferen. Eigenaar van het park en vriend van Rousseau was de Markies De Girardin. Hij bedacht rond 1770 zijn landschapspark: een slingerende wandeling rond een langgerekte vijver, een geestelijke wandeling over het levenspad van de mens, van plek naar plek, in steeds wisselende stemmingen, van vrolijk en licht, naar donker en somber. De gevoelswaarde van het park met zijn wisselende stemmingen wordt door De Girardin onderstreept door vele gedichten. In al die verschillende sfeerlandschappen liet hij borden aanbrengen met gevoelige gedichten over verheven natuur en het gemoedsleven van de mens. Gedichten uit de klassieke Oudheid en uit de eigen tijd. *"Noch de architect, noch de hovenier (zoals in de 17de eeuw), maar de dichter en de schilder componeren landschapsparken, zodat oog en gemoed gezamenlijk geroerd worden"*. Zo schrijft De Girardin in 1775 over de aanleg van zijn park in zijn boek (zie literatuurlijst). De gehele aanleg is de verbeelding van een nieuw Arcadië, bedoeld voor de ziel van de mens. Een geestelijk onderkomen voor de mens in een herderlijke pastorale.

Zo verschuift de beleving van natuur in tuin en park ingrijpend. In de strakke 17de eeuwse tuinen en landschappen ordent de mens de natuur als een heerser en landbouwer. Hij neemt afstand en neemt daarmee het landschap in bezit. In het landschapspark van het eind van de 18de eeuw bevindt de mens zich midden in de natuur. Hij neemt deel aan de stemming van een ogenschijnlijk aanwezige wildernis. Het park wordt individueel en dichtertlijk beleefd.

Een van de plekken, waar die verschuiving in natuurbeleving voor het eerst in Nederland plaatsvond, was in het reeds genoemde gedichtenpark Beek-

huizen bij Velp. Hier werd het persoonlijke gedachtengoed van Baron Van Spaen over natuurbeleving en de menselijke ziel vorm gegeven.

Het gedichtenpark Beekhuizen werd in 1790 door Baron van Spaen voor het publiek geopend. Hier werd de wildernis geïdealiseerd, bezongen door de dichter en geschilderd door de kunstenaar, geraakt als hij is door de verheven natuur. We zien de schilder rechts vooraan. Pen- en penseeltekening van W. Uppink, ca. 1820, Gemeente Museum Arnhem

Geldersch Arcadia of wandeling over Biljoen en Beekhuizen

"Zo heeft dit bij hem (bij Baron Van Spaen) het denkbeeld doen opkomen, of de bijzonder voordelige ligging van dezen oord niet geschikt zoude zijn om (...) in dese valleijen door heuvelen en bossen omgeven en menigvuldige watervallen en snelvlietende, heldere beeken, een soort van Geldersch Arcadia te doen ontstaan en aan zijne landgenoten, (...) in het bijzonder aan beminnaars van stille overdenkingen en bespiegelingen (...) een aangenaam, onkosbaar en eenzaam oponthoud te bieden (...) Met dat oogmerk had hij ook toepasselijke spreuken op daartoe voornamelijk geschikte plaatsen laten vasthegten ten einde voedsel aan

overdenkingen te geven (...)." Met deze woorden begint Van Spaen met zijn beschrijving van de door hem ontworpen wandeling over Biljoen en Beek-

huizen. In 1790 werd het gedichtenpark Beekhuizen door de eigenaar Baron Van Spaen officieel voor het publiek opengesteld. Beekhuizen bij Velp hoorde bij zijn aangrenzend landgoed Biljoen, in het IJsseldal, waar zijn voorvaderlijk kasteel stond.

Rond kasteel Biljoen liet hij een landschapspark aanleggen volgens de visuele regels der landschapskunst. Op zijn aangrenzend landgoed Beekhuizen aan de Veluwezoom was alleen de molenbeek met vijver, waar van oudsher een papiermolen op draaide.

Het opmerkelijke was, dat hij het dal van de Beekhuizer Beek voor de begrippen van zijn tijd met minimale ingrepen omtoverde in een 'Geldersch Arcadia'. Het is een der eerste plaatsen in Nederland, waar een aangelegde wildernis bezongen werd, als ware het een klassiek Arcadië.

Wij herkennen de geest van het park van Ermenonville, dat Van Spaen waarschijnlijk wel kende. Maar de gro-

te inspirator is de Franse dichter en landschapsestheticus Delille geweest, die de nieuwe regels voor de landschapskunst in dichtvorm verwoordde (zie literatuurlijst).

Vele gedichten van Delille liet Van Spaen in zijn park op borden aanbrengen, teneinde de wandelaar 'voedsel te geven aan zijn overdenkingen'.

De beek vormt de kern van de diepe beleving van Beekhuizens natuur. Het geluid van de beek, en het ruisen van de (kunstmatige) waterval begeleiden in gedichten ziel en gemoed van de wandelaar, samen met de afwisselende stemmingslandschappen. Dit komt het mooist tot uitdrukking in een prachtig gedicht van Delille, dat ergens in het beekdal te lezen was:

"Heb je het water, de weiden en de bossen gehoord?

De verheven welsprekendheid en de fluis-terende stemmen?

Daar, waar de schilder

zijn palet verrijkt

Waar inspiratie de dich-ter beroert

Waar vrede en vertroos-ting wordt gesmaakt

Waar de gelukkige zijn herinneringen heeft

En de ongelukkige zijn tranen laat lopen".

Beekhuizen vertegenwoordigt het complete gedachtengoed over natuurbeleving in de tijd van Van Spaen. Talloze dichters hebben Beekhuizen's natuur bezongen, en vele schilders hebben er 'hun palet verrijkt' (Zie afbeelding).

Gedurende de gehele 19de eeuw werden in Nederland landschapsparken aangelegd, waar de visuele regels, ooit afkomstig uit de schilderkunst, belangrijker werden dan de dichtertelijke inhoud. Dit bleef een geïdealiseerde wildernis, onderworpen aan de regels der landschapsarchitectuur. De landschapsparken hebben – zeker in een later stadium van verwildering – steeds meegebouwd aan ons huidige ideaalbeeld van mooie natuur. Toch verlaten we hier het pad der landschaps- en tuinarchitecten als het gaat om de beleving van wilde natuur en wildernis.

In Nederland gebeurt het in de wereld van schilders en dichters, dat vrije, woeste, wilde natuur voor het eerst wordt bezongen. Eindelijk keek men over de grenzen van het park Beekhuizen heen naar de heidevelden van de Beekhuizense heide op de Veluwe en in 1866 werd een zandverstuiving vastgelegd met de tekenpen in al zijn ruwheid. (Zie afb.).

In de loop van de 19de eeuw werd dit het ideale natuurbeeld bij uitstek en worden heidevelden, duinen en zee, vennen en moerassen, vaak zonder mensen, in al zijn ruwheid en vaak in barre weersomstandigheden, geschilderd. Zo wordt met name de heide on-

ze nieuwe, nationale pastorale. Weliswaar komt de desolate woestheid van heidevelden tot stand door overbega-

Beekhuizense heide. In 1866 werd deze zandverstuiving vastgelegd met pen en penseel en werd de heide in al zijn verlaten ruwheid het nieuwe beeld van ideale wildernis. Pen- en penseeltekening van J. Hoynck van Papendrecht, Gemeente Museum Arnhem.

zing van schapen en toedoen van de mens, maar dit wordt toch het vertrouwde referentiebeeld bij uitstek van wildernis en woestheid, en is tot op heden beeldbepalend bij het intensieve beheer van Natuurmonumenten van de prachtige, open heidevelden op de Veluwe. □

Literatuur:

* Catalogus Langs Velden en Wegen. De verbeelding van het landschap in de 18de en 19de eeuw, Amsterdam 1997.

* Delille, Jacques: Les jardins. Poème en quatre chants, Paris 1780. Vele herdrukken o.a. in: Oeuvres complètes de J. Delille. Paris, 1840.

* Girardin, René Louis de: De la composition des paysages, Paris 1777, herdrukt te Parijs in 1979, met een nawoord van Michel H. Conan.

* Hunt, John Dixon en Peter Willis: The Genius of the Place. The English landscape Garden 1620-1820, London 1979.

* Jong, Erik de: Natuur en Kunst. Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur 1650-1740, Amsterdam 1993.

* Jong, Erik de: De jongste zuster der schoone kunsten. Tuinkunst in 18de eeuws Nederland. In Nederlandse tuinen in de 18de eeuw. Werkgroep 18de eeuw. Maarssen 1985.

* Lemaire, Ton: Filosofie van het landschap, Bilthoven 1970.

* Leopold, Rob: Een punt in de ruimte.

Over de tuin als metafoor. Voordracht, gehouden voor de Academie voor beeldende kunst en vormgeving in

Enschede, 1998.

* Mehrrens, Ulbe:

Johan Frederik Willem baron van Spaen en de aanleg van Biljoen en Beekhuizen. Et in Arcadia Ego I. In: Nederlandse tuinen in de achttiende eeuw. Werkgroep achttiende eeuw, Maarssen 1985.

* Spaen, J. F.W. baron van, handschrift voor Geldersch Arcadia of wandeling over Biljoen en Beekhuizen, Rijksarchief Arnhem, Archief Huis Biljoen, inv. Nr. 43. (ca. 1790). Gedrukte versie uitgegeven te

Arnhem door P. Nijhoff in 1825.

* Schama, Simon: Landschap en herinnering, Amsterdam 1998 (Eng. Uitgave 1995).

Trudi Woerdeman is kunsthistorica en tuinhistorica, die in de jaren '80 intensief betrokken was bij herstel en restauratie van historische tuinen en parken. Zij is tevens tuin- en landschapsarchitecte. Haar echtgenoot Willem Overmars houdt zich planmatig bezig met o.a. herstel van rivierecosystemen (Plan Ooievaar, Levende Rivieren, voorbeeldterreinen zoals de Millingerwaard). Trudi Woerdeman ontwikkelde en gaf tot voor kort veldlessen voor schoolkinderen in deze voorbeeldterreinen. De vreugdevolle wilderniservaring bij de kinderen gaf haar inspiratie om Themadagen over tuinkunst en natuurbeleving te organiseren voor volwassenen. In het jaar 2000 worden diverse arrangementen georganiseerd rond dit thema. Het zijn filosofisch getinte, groene dagen met natuurbeleving als rode draad. Voor nadere informatie en aanmelding:

Trudi Woerdeman, 0314-382440